

Araştırma Makalesi / Research Paper

KÖKTÜRK HARFLİ YAZITLARDA GÖRÜLEN KİŞİ ADLARI VE ESKİ TÜRKLERDE ADLAR ÜZERİNE BİR BAKIŞ

Muhammed Mustafa BAKIR*

Öz

Köktürk harfli metinlerden itibaren Türklerin tarihî süreçte geride bıraktıkları yazılı kaynaklar, bugün için içerdikleri konulardan ve mesajlardan daha büyük bir değere sahiptir. Her bir yazılı metin Eski Türklerin sosyokültürel hayatlarına ışık tutmaktadır. Köktürk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Kutlug Bilge Köl Kağan tarafından kurulan Uygur Kağanlığı da Kırgızlarca sonlandırılmış ve Türk boyları farklı bir yola girmiştir. Batıda tarih sahnesinde Karahanlıların baş gösterdiği sıralarda İslam da kendine Türkler arasında bir yer bulmaya başlamıştır. Özellikle Uygurlardan beri farklı dinî ve kültürel çevrelerle ilişki kuran Türkler, kültürel unsurlarını kimi zaman uyarlayarak kimi zaman yitirerek bugüne dek varlıklarını korumuşlardır. *Dîvânu Lugâti't Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l Hakayık* ve *Dîvân-ı Hikmet* gibi İslami çevrede yazılan eserler Türk dilleri ve edebiyatları için paha biçilemez bir değere sahiptir. Kimi kesimlerce Orta Türkçe dönemi içerisinde değerlendirilen bu eserlerin Eski Türkçe eserleri ile yakın ilişkisi dikkat çekmektedir. Karahanlılar zamanında oluşturulan eserlerin hangi dönem içerisinde değerlendirileceğinden bağımsız olarak Köktürk harfli metinler ile Türklerin farklı dinî çevrelerde ve farklı alfabelerle oluşturdukları eserlerin birlikte ele alınması filolojik, sosyolojik ve daha birçok alan açısından son derece önemlidir. Bu çalışmada Köktürk harfli yazıtlarda görülen kişi adlarının bir listesi verilecek, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l Hakayık*'ta geçen ad ile

Geliş Tarihi/Date Applied: 14.10.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 06.02.2023

Makalenin Künyesi: Makalenin Künyesi: Bakır, M. M. (2023). "Köktürk Harfli Yazıtlarda Görülen Kişi Adları ve Eski Türklerde Adlar Üzerine Bir Bakış". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 55, 79-116

DOI: 10.24155/tdk.2023.218

* Doktora Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, mmustafaabakir@gmail.com, Bişkek/Kırgızistan.

ORCID ID: 0000-0002-0010-3566

ilgili ifadeler üzerinde durulacak ve kültürün taşınmasına tanıklık eden eserler bir arada değerlendirilmeye gayret edilecektir.

Anahtar Sözcükler: Köktürk harfli yazıtlar, *Dîvânu Lugâti't Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l Hakayık*, kişi adları, Türk dili.

Personal Names Witnessed in Old Turkic (Runic) Inscriptions and an Overview on Names in Ancient Turks

Abstract

The written sources left behind by the Turks in the historical process, starting from the Old Turkic texts, have a greater value today than the subjects and messages they contain. Each written text sheds light on the socio-cultural life of the ancient Turks. After the decline of the Turkic Khanate, the Uyghur Khanate, which was founded by Kutlug Bilge Kol Khan and also terminated by the Kyrgyz, the Turkish tribes entered into a different course. Islam also began to find a place among the Turks with the Karakhanids' emergence in the West. Works written in the Islamic environment such as *Divanu Lugati't Turk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetu'l Hakayik* and *Divan-ı Hikmet* have an invaluable value for Turkic languages and literatures. The close relationship of these works, considered by some to be in the Middle Turkish period, with the Old Turkish works draws attention. Regardless of the period in which the works created during the Karakhanids are evaluated, it is extremely important in terms of philological, sociological and many other fields to consider the texts with Turkic (runic) letters and the works created by the Turks in different religious environments and with different alphabets. In this study, a list of people's names seen in Turkic (runic) letter inscriptions will be given, expressions related to the name in *Kutadgu Bilig* and *Atebetu'l Hakayik* will be emphasized, and the works witnessing the transfer of culture will be evaluated together.

Keywords: Turkic (runic) inscriptions, *Divanu Lugati't Turk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetu'l Hakayik*, personal names, Turkish language.

Giriş

İnsanoğlu, dil aracılığı ile çevresindeki tüm kavramları işaretlemekte ve onları kendi zihninde somutlaştırmaktadır. Türk Dil Kurumunun sözlüğünde verilen anlama göre ad “1. Bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan söz, isim; 2. Herkesçe tanınmış veya işitilmiş olma durumu, ün, nam, şöhret; 3. Anılacak değer, önem” şeklindedir (1998: 19). Adlar, kendi başlarına var olabilen ve dolayısıyla, sözlükte yer alan bilgilerin adlarıdır (Karaağaç, 2013: 31). Gündelik hayatın, dilin ve iletişimin bir parçası olan adlarla ilgili dil incelemelerinin zamanla ilerlemesiyle ayrı bir bilim sahası doğmuştur.

Ad bilimi Sakaoğlu'na göre "canlıların, nesnelerin ve kavramların, kısacası çevremizde gördüğümüz ve algıladığımız her şeyin adıyla ilgilenen bilimdir" (2001: 9). Ad biliminin alt dallarından biri olan kişi adları (anthroponym), insanlara verilen adlarla ilgilenen bir alandır.

Adlandırma; toplumdan topluma, kültürden kültüre farklılıklar göstermektedir. Ad vermede başlıca dinsel adlar, önemli şahısların adları, anlatılarda geçen adlar, coğrafya adları, tarihî adlar, kavim adları ve diğer nedenler etkili olmaktadır (Aksan, 2015: 116-118).

Eski Türkçede kişi adları üzerine Sümer (1999), Şirin User (2010, 2016) gibi isimlerin çalışmaları oldukça önemlidir. Gülensoy ve Küçükker'in (2015) çalışması, eski Türk ve Moğol kişi adlarını incelemesi nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir. Eserde yabancı kaynaklardan eski Türk yazıtlarına ve daha birçok kaynağa başvurularak ciddi bir eser oluşturulmuştur. Kişi adları özelinde daha eski olan Sümer'in çalışması toplu bir değerlendirme olması nedeniyle kıymetlidir. Bu çalışmaların yanı sıra parça parça birçok çalışma da mevcuttur.

Eski Türklere ait yazıtların sayısı gün geçtikçe artsa da metinsel açıdan büyük bir külliyat mevcut değildir. Kağan ve kumandanlara ait birkaç yazıt dışında kalan; Yenisey, Dağlık Altay, Kırgızistan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde bulunan yazıtların neredeyse tamamı kısa metinlerden oluşmaktadır. Mevcut yazıtların önemli bir kısmında kişi adlarına fazlaca rastlanması, bu çalışmaya kaynaklık etmiştir. Kişi adlarına verilen önemin arkasındaki temel nedeni çözmek için şu sorulardan yararlanılmıştır: "Köktürk harfli yazıtlarda geçen kişi adları ne anlatmaktadır? Ayrıca bu metinlerde, bu kadar sık isme rastlanması ile *Kutadgu Bilig* (KB) ve *Atebetü'l Hakayık*'ta (AH) adın önemi ile ilgili ifadeler arasında bir paralellik var mıdır?" şeklindedir.

Buradan hareketle amaç, bu yazıtlarda geçen kişi adlarını bir arada ele almak ve bunların anlamını ortaya çıkarmaktır. Ayrıca araştırmacılar için kişi adlarını yazıtlara göre bir arada sunarak gelecek çalışmalara kolaylık sağlamaktır. Karahanlı dönemi eserlerinde ise aradaki tarihî farka, dinî ve kültürel değişimlere rağmen isme bakış açısıyla ilgili paralel düşünceleri ortaya koymaktır. *Dîvânu Lugâti't Türk*'te (DLT) geçen Türkçe isimler, KB ve AH'de geçen ad ile ilgili ifadeler üzerinde durulmuştur.

Eski Türklere ait yazıtlar taranmış, kişi adı geçen metinler saptanmış ve kişi adlarının bir listesi sunulmuştur. Ancak metinlerin çoğunda kişi adlarının unvanlarla verilmesi ve kimi zamanlar da kısa metinlerden oluşan yazıtlarda kişi adları ile unvanların ayırımının güç olması nedeniyle unvanlar da listeye dâhil edilmiştir. Daha sonra bu yazıtların anlamları tespit edilmeye çalışılmış ve KB, AH gibi eserlerde geçen ad kavramıyla ilgili ifadelerle değerlendirilmiştir.

1. Köktürk Harfli Yazıtlarda Görülen Kişi Adları

Toplumlar tarihî seyirleri esnasında birçok etkene maruz kalarak kültürel öğelerini oluşturmuştur. Güvenç'e göre "her kültürün, bilinçli ya da bilinçsiz, bir amacı, bir yönü vardır ve uygarlığın ereği, doğanın sırlarını bularak, doğanın güçleriyle onun zenginliklerini kullanmak gibi görünüyor" (1979: 101). Yerleşik bir düzene sahip olmayan, bozkırların konar-göçerlerinden olan Türklerin kurumsallaşmaları ve kökleşmeleri oldukça zordu. Bu durum bölgesel olarak güçlü boyları ve kavimleri meydana getirmiştir. Yerleşik bir güç olan Çin'in yok edilemeyen bir güç olmasının ardında yatan neden de budur. Çin tahtını ele geçiren Türki kavimler asimile olmuş ve Çin ile bütünleşmiştir.

Bozkırlardaki hareketli hayata göre yerleşik ve sistemli bir güç olan Çin, kendi etki alanının dışında, kalıcı bir varlık gösterememiş ve bölgedeki halklar da uzun soluklu bir devlet ortaya koyamamıştır.¹ Ancak ortaya çıkan kısa soluklu kağanlıklar, önemli bir kültürün ürünü olarak kendi etki alanını zorlayarak, zaman zaman aşarak arkasında önemli bir iz bırakmıştır. Birçok kültüre etki etmiş, birçok kültürden de etkilenmiştir. Doğal, siyasal, coğrafi vb. birçok engele rağmen hayatta kalmayı ve bir iz bırakmayı başaran bozkır kültürü incelenmeyi gerektirmektedir.

Bozkırın kültürünün bir parçası olan Eski Türklerin doğrudan kendi ellerinden çıkan en önemli kalıntı, çeşitli nesnelere üzerindeki yazıtlardır. Bu yazıtlarda dikkat çeken hususlardan biri ise ait oldukları veya adandıkları kişilerin adlarını taşımalarıdır.

"Toplumsal kimliği gösteren araçlar olarak isimler genelde tarihsel ve kültürel özgüllüğü simgeleyen kolektif bir hafızadan süzülüp gelmeleri nedeniyle, bir anlamda toplumsal dünyaya ve kimliğe referans olurlar" (Çelik, 2007: 6). Manevi bir varlığa inanan Eski Türklerin metinlerinde "öldü" sözü yerine "uç bardı" tabirine rastlanmaktadır; bununla birlikte insanoğlunun adının da bir manevi tarafı mevcuttur (Orkun, 1943: 5). Bir kişinin adı söylendiğinde insan zihninde bir varlık canlanmaktadır. İsmi, sahibinin varlığı üzerinde büyük bir tesiri vardır. Birisinin adını bilerseniz onun maneviyatını çağırabilir ve o şahsın üzerinde manevi bir hâkimiyet kurabilirsiniz (Orkun, 1954: 119).

Eski Türklerden bugüne kalan ve onların kolektif bilincinin bir tezahürü olan Köktürk harfli yazıtlar, onlarla ilgili birçok açıdan okuma yapılmasına imkân vermektedir. Kişi adları, yapılabilecek okumalardan sadece birisidir. Kavramları sözcüklerle somutlaştıran ve onlara birer isim veren

¹ Grousset'e göre "Gobi Çölü'nün, Baykal ormanları Orhon ve Kerulen bozkırları ve Kuzey Moğolistan ile Alaşan, Ordos, Çakhar ve Jehol bozkırlarıyla birlikte Güney Moğolistan arasına sıkışması, eski çağlardaki Hunlardan orta çağlardaki Gök-Türklerle kadar Türk-Moğol imparatorluklarının uzun süre yaşamasını engelleyen sebeplerden biri olmuştur" (1999: 18).

insanlık, kendisine de bir isim almayı uygun görmüştür. Bu isim bizzat bireyle ilişkili olduğu için dikkat çekici adlandırmalardan biridir. Useev’in kaydettiğine göre “Türk toplumunun, onun içinde de Eski Türk toplumunun kolektivism ilkesine dayandığı görüşü mevcuttur. Ancak Öz-Togdı kişi adından öğrendiğimiz gibi bireysellik de görülmektedir” (2015: 35).

1.1. Moğolistan’daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Geçen Kişi Adları

Tablo 1. Moğolistan’daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Görülen Kişile

No.	Kişi Adı Geçen Yazıtlar	Kişi Adları
1	Adag Mandal	Kargaz (~ Karagaz), Çak (~ Çaka, Açaka).
2	Altan Khad I	Tudun.
3	Altan Khad III	Eleneg (ilinig ~ Enlig) Apa.
4	Altın Adam	Busat Beg.
5	Arkhanan	Butur (?) İrkin.
6	Baga Hayrhan I (Tengri Kağan)	Teñri Kagan.
7	Baga Hayrhan II (Tengri Kağan)	Teñri Kagan.
8	Baga Oigur I	Taptun (Tapa Tun).
9	Baishintiin Khar	Balamış Apa.
10	Biger III	Külüğ.
11	Bilge Kağan	Apa Tarkan, Ataman Tarkan, Bars Beg, Baz Kagan, Bilge Kagan, Bukug Tutuk, Bumın Kagan, Çaça Señün, İl Bilge Katun, İlteriş Kagan, İstemi Kagan, Köl Tigin, Köli Çor, Ku Señün, Oñ Tutuk, Sebig Köl Erkin, Teñriteg Teñri Yaratmış Türuk Bilge Kagan, Teñriteg Teñride Bolmış Türuk

		Bilge Kagan, Tonyukuk Boyla Baga Tarkan, Toņa Tigin, Tudun Yamtar, Türük Bilge Kagan, Yollug Tigin.
12	BK balbal	Tölis Şad.
13	Bömbögör	Kutlug Kunçuy, İl Bilge Kunçuy.
14	Bugat	Bek Apa.
15	Çatı Kiremitindeki Yazıt, Khigisiin Kholoi	Ebiz.
16	Choir'daki Taş Heykelin Üzerinde Bulunan Yazıt	Tun Yegen Erkin, Tun Bilge Çor, İlteriş Kagan.
17	Dalt	Künçir (~ Künçi Er).
18	Darvi I	Ay Çor.
19	Darvi II	Ay Çor.
20	Davirtiin Buuts	Alp Uruņu.
21	Deed Tsokhiot	Kar Çor.
22	Del Uul I	Teñiri Kagan, Eliç Er Abçı(?).
23	Doloogoidoi Dikilitaşı	Bilig, Tinig Çor.
24	Dund Mandal I	Kıs/ş (?).
25	Ereen Kharganat Dikilitaşı	Kiken (Kikin) Üçe (Öçe) ~ Kikinüçe.
26	Hoíd Tamir V	Bars Apa Çor, Tölis Bilge Beg.
27	Hoíd Tamir VI	Alp Kutlug Bilge Han, Köl Tarkan Beg, Alp Kutlug Bilge Kagan.
28	Hoíd Tamir VII	Yegen Erkin.
29	Hoíd Tamir VIII	Erkin.
30	Hoíd Tamir XI	Uruņu Yargan.
31	Hoíd Tamir XIV	İni Öz İnençü, Öz İnençü, Tarduş Köli Çor.
32	Hoíd Tamir XV	Kutlug Alp (?)

33	Hoíd Tamir XVI	İni Öz İnençü.
34	Hoíd Tamir XVIII	Kara Tegin.
35	II. Karabalgasun	Ukunç.
36	Ikh Biçigt	Boz Kunçı (~ Konçı).
37	Khanangiin Buuts	Tuma (Toma).
38	Khangidai	Beg Er (~ Beger), Baz Kan.
39	Khavtsgaitiin Khavtsal	Karlıg Çor.
40	Khirgisiin Ovoo Dikilitaşı	[Boyla Ba]lga Tarkan, Yegen Çor, [Bi]lge Çor.
41	Khöl Asgat A-I	Sanas (?) Köl Tudun, Yegen İrken, Azgan Az Er.
42	Khöl Asgat A-II	Köl Tudun, Altan Tamgan Tarkan.
43	Khöshöt Tolgoi	Toñraç (~ Tuñraç).
44	Khotgor	Tag Çor, Yaşanç.
45	Khutag Uul I	Yegen Çor.
46	Khutag Uul II	Ökük (~ Ükük) Çor.
47	Köl Tigin	Alp Şalçı, Bars Beg, Baz Kagan, Bilge Kagan, Bumın Kagan, Çaça Señün, Çañ Señün, Inançu Apa Yargan Tarkan, İşbara Yamtar, İl Bilge Katun, İlteriş Kagan, İstemi Kagan, İşiyi Likeñ, Koşu Tutuk, Köl Tigin, Makaraç Tamgaçı, Nek Señün, Ogul Tarkan, Oguz Bilge Tamgaçı, Oñ Tutuk,

		Tadık Çor, Tarduş Inançu Çor, Teñriteg Teñride Bolmış Türuk Bilge Kagan, Toygun İlteber, Udar Señün, Ulug Erkin, Yegen Silig, Yollug Tigin Tarkan, Oñ Tutuk, Udar Señün, Alp Şalçı, Toņa, Tuygun, Tuygut, Yigen Silig Begiñ.
48	Köli Çor	Apa Tarkan, Bilge Köli Çor, Çıkan Tunyukuk, El Çor Tigin, Işbara Bilge Köli Çor, Işbara Çıkan Köli Çor, Köli Çor, Sagır Çulug (Çulugan),
		Sir Erkin, Yegen Çor, Terben, Yazıg (?).
49	KT kaplumbağa kaide	Köl Tigin.
50	Mutrın Temdeg	Kutlug.
51	Müzik aleti üzerindeki metin	Çor.
52	Olon Nuur	Enlig Çor.
53	Ongin	Baga, Bilge Işbara Tamgan Tarkan, Bilge Kagan, Işbara Tamgan Çor Yabgu, Işbara Tarkan, İl Etmiş Yabgu, İlteriş Kagan, Kapgan Kagan, Yamı Kagan.

54	Oruk Had II	Tölis Boyla Tarkan.
55	Övörkhangai	Bek Apa.
56	Para üzerindeki metin	Kumaş Bakşı.
57	Rashaan Had	Tan Apam Sağun.
58	Shaakhar Tolgoi	Bal Çor.
59	Shanagan Khev (Acit Nuur)	Eş El.
60	Shiveet Khairkhan I	Yegleç, Yeren.
61	Shiveet Khairkhan III	Kaya Apa.
62	Şine Us	Köl Bilge Kagan, Ozmış Tigin, Öz Bilge Bünyi, Tay Bilge Tutuk, Teñride Bolmış İl Etmiş Bilge Kagan, Ürüñ Beg.
63	Tariat	Alp Bilge Çigşi, Alp İşbara Señün Yaglakar, Az Sıpa Tay Señün, Begzeker Çigşi, Bıla Baga Tarkan, Bıña Kagas, Bilge Kutlug Tarkan Señün, Bilge Señün Öz Öñ Erkin. Bilge Tarkan Kutlug Bilge Yabgu, Bilge Tarkan Kutlug Yagma, Bumın Kagan, Bülük? Çabış Señün, Inançu Baga Tarkan, İl Bilge Katun, Kagas Ataçuk, Kutlug, Kutlug Bilge Señün, Külüg Oñı Öz Inançu, Ozmış Tigin, Tarduş Külüg Eren, Teñride Bolmış İl Etmiş Bilge Kagan, Tokuz Bolmış Bilge Tay Señün, Toykun Ulug Tarkan Bukug Bıña, Tölis Külüg Eren, Ulug Çigşi,

		Ulug Öz Inançu Uruņu, Ulug Uruņu, Urşu Kutlug Tarkan Senjün, Yollug Kagan,
64	Tariat kaplumbağa kaide	Böke Tutam.
65	Tavit Kışlağı Yazıtı	Kū Yen Si (Hu Yan Si ?)
66	Tegshiin Khüren (Tevs)	Yagız Çor.
67	Tes	Köl Beg, Tarduş Yabgu, Teñride Bolmış İl Etmiş Bilge Kagan, Teñride Bolmış İl Etmiş Uygur Kagan, Tölis Şad, Yollug Kagan (?).
68	Tsenkharmandal	İçi Öz İnençü.
69	Tunyukuk	Apa Tarkan, Bilge Tunyukuk, Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan, Böğü Kagan, İlteriş Kagan, İnel Kagan, Kagan Kagan, Ku Senjün, Küçlüg Kagan, Tarduş Şad, Toŋra Eşim, Türük Bilge Kagan, Türük Böğü Kagan.
70	Ulaan Chuluut I (Ulaan Chuluut Yazıtları için bkz. Useev, 2021: 103-106.)	Yargan
71	Ulaan Chuluut II	Bekçil Abıçka
72	Ulaan Chuluut IV	Kaya Çor, Beñlig Çor.
73	Ulaan Culuuat III	Kay Çaç.
74	Yamaan Us I	Kün Çor.
75	Yamaan Us II	Argaz.
76	Yamaan Us V	Ulug İrkin.
77	Yamaan Us VI	Elig.

78	Yamanı Us III	Temçen (~ Temçin).
79	Yay için kemik plaka	Tunuz (tonuz?).
80	Zürlin Ovoo	Alp Sol (~ Sul, Şol, Şul).

Yazıtlar için okumaları esas alınan kaynaklar şu şekildedir: Alyılmaz (2005, 2021), Aydın (2018, 2019a), Battulga (2020), Mert (2009, 2015), Şirin (2016), Şirin User (2010), Tekin (1994, 2014), Useev (2018, 2020, 2021).

Moğolistan'da 80 adet yazıtta geçen kişi adı listelenmiştir. Bu listeye göre Moğolistan bölgesindeki yazıtlarda 225 adet isim yer almaktadır. Bu isimlerin neredeyse tamamı rütbe sahibi, üst derecede insanlara aittir. Yazıtlarda sadece beş yerde kadınlarla ilgili adlandırmalara rastlanmıştır. Bahsi geçen kadınlar ise yine mevki sahibi kişilerdir.

Bölgede yazıt sayısının çok üzerinde isme rastlanmıştır. Bu isimlerin çoğunun da unvanlarla verildiği dikkate alındığında sadece isimlerden bölgedeki siyasi yapılanma açıkça görülmektedir. Ayrıca yazıtların çoğunun da eğitim seviyesi yüksek kişiler tarafından oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Yenisey'deki Köktürk Harfli Yazıtlarda Geçen Kişi Adları

Tablo 2. Yenisey Yazıtlarında Görülen Kişiler

No.	Kişi Adı Geçen Yazıtlar	Kişi Adları
1	E1 – Uyuk Tarlak	El Togan Tutuk.
2	E2 – Uyuk Arjan	Kısk<a> (?) Baş (Kışaklık).
3	E3 – Uyuk Turan	Öçin Külüg Tirig, Tölböri.
4	E4 – Ottuk Daş I	Küç Kıyagan (~ Kıygan).
5	E5 – Barık I	Öz Yegen Alp Turan.
6	E6 – Barık II	Köni Tirig, Külüg Tutuk.
7	E7 – Barık III	Bayça (~ Bay Opa) Saşun, Külüg Çor.
8	E10 – Elegest I	Körtle Alp Uruşu, Uruşu Külüg Tok Böğü Terken.
9	E11 – Begre	Tör Apa.
10	E12 – Aldı Bel I	Çoçi (~ Çuçi) Böri Saşun.
11	E13 – Çaa Höl I	Bilge Çiğşi.
12	E14 – Çaa Höl II	Çor Küç Bars.
13	E15 – Çaa Höl III	Yaruk Tigin.
14	E16 – Çaa Höl IV	Alp Uruşu Tutuk.

15	E17 – Çaa Höl V	Tüz Bay Küç Bars Külüg.
16	E18 – Çaa Höl VI	Çor.
17	E19 – Çaa Höl VII	Kutlug Çigşi.
18	E20 – Çaa Höl VIII	Külüg Apa.
19	E21 – Çaa Höl IX	Külüg.
20	E22 – Çaa Höl X	Bugra.
21	E23 – Çaa Höl XI	İsig Inal.
22	E24 – Haya Uju	Inaņ (Useev, 2011: 611), Inaņcu Külüg Çigşi Beg, Bilge Saņun, Tutuk Beg, Kadır Bilge Tutuk (Useev, 2011: 611)
23	E25 – Oznaçennaya I	Küç Köl (~ Kü Çekül) Tutuk, El Inaņcı.
24	E26 – Oçurı	El Ögesi Inaņcu Bilge Tirig, Kü Çorı (Useev, 2011: 456), Urı (~ Ur Beg).
25	E27 – Oya	Bıj Açuk Opa.
26	E28 – Altın Köl I	Elig Bört Opa Bars, Opa Bars,
27	E29 – Altın Köl II	Inaņcu Alp, Eren Ulug Erdemlig Batur.
28	E30 – Uybat I	Çabiş Tun Tarkan, Kara Kan.
29	E31 – Uybat II	Uz Bilge Çañşı.
30	E32 – Uybat III	Işbara Basar (?), El Çor.
31	E34 – Uybat V	Kaş.
32	E35 – Tuba I	Kün Çor Tutuk (~ Künç Tutuk).
33	E37 – Tuba III	Kara Kan, Çañ Beg.
34	E38 – Ak Yüs I	Ögdem Inal Alp.
35	E39 – Kara Yüs	Añlıg.
36	E40 – Taşeba	Anar Ataç.
37	E41 – Hemçik Çırgakı	Yula, Ergene.
38	E42 – Bay Bulun I	Sugur Şad, Öz Togdı.
39	E44 – Kızıl Çıraa II	Arslan Külüg Tirig, Külüg Togan.

40	E45 – Köjeelig Hovu	Çubuç Inal, Kümüł Öge.
41	E46 – Telee	Egüne Tutuk.
42	E47 – Suci	Boyla Kutlug Yargan, Kutlug Baga Tarkan Öge.
43	E48 – Abakan (Useev, 2011:506-509)	Atçı Alp Tutuk, Tölis Bilge Tutuk, Töles Alp Tutuk, Kü Tutuk, Bilge Tutuk, Yeg Terken.
44	E49 – Bay Bulun II	Ak Bak Atık Inal Öge.
45	E50 – Tuva B	Kökmiş Tutuk, Buga, Etrük.
46	E51 – Tuva D	Kök Tirig.
47	E52 – Elegest II	Körtle Sañun, Bögü Terken, Eçiç Bars.
48	E53 – Elegest III	Beg Tarkan Öge Tirig.
49	E54 – Ottuk Daş III	Elçin Apa.
50	E55 – Tuva G	Konçgar (~ Koçgar) Tölis Tirig.
51	E56 – Malinovka	Gut (~Kut?) Eş.
52	E57 – Saygın	Beñü Çor.
53	E58 – Kezek Hüre	Kar (?).
54	E59 – Herbis Baarı	Külüg Yegen.
55	E60 – Sargal Aksı	Tuglug Apa.
56	E61 – Suglug Adır Aksı	Küngik Utuk (Lüy Pek (Useev, 2011: 534-535).
57	E62 – Kanmıldıg Hovu	Çok Uruñu.
58	E64 – Ottuk Daş II	Yükünj Tirig.
59	E65 – Kara Bulun I	Yadak Ukunç Yama (?).
60	E66 – Kara Bulun II	Bagır.
61	E68 – El Bajı	Kara Bars Inançu Çigşi, Eliç, Külüg, Belinçük.
62	E69 – Çer Çarık	Pülüne (~ Kölüne, Koluñ-a, Kuluñ-a)

63	E70 – Elegest IV	Külüg Çigşi Uruņu Çigşi.
64	E71 – Podkuninskaya	Buyruk Alp Saņun, Bilge Alp.
65	E72 – Aldın Bel II	Çuçuş Katun ~ Çeç Uş (Useev, 2011: 560).
66	E73 – İyme I	Çabış Oguş.
67	E76 – Ayna I	Tüz Aruk Bey.
68	E77 – Ayna II	Er Teles (Töles) Tükem.
69	E80 – Kemer Takımındaki Bronz Levha	Çor.
70	E83 – Uybat VII	Çuņ.
71	E88 – Ağırşak Damga	Urı Beg.
72	E92 – Demir Sug	Beg Saņun, Saņun Tutuk.
73	E98 – Uybat VI	Tirig Beg, Bars Tirig Beg, Küz Terzük Beg.
74	100 – Bayan Köl (Useev, 2011: 577-578)	Beşgek Yegük Beg, Kaşkıy Bay Kart Kay Kez.
75	E108 – Uyük Oorzak I	Uyük, Egük Uyük, Altay, Bögü.
76	E109 – Uyük Oorzak II	Ebiz.
77	E110 – Uyük Oorzak III	Uruņu (?).
78	E113 – Tepsey III	Çigşi.
79	E118 – Turan I	Temir Çor, Ayag Çor.
80	E120 – Tugutüp	Alp Tarkan???
81	E123 – Tepsey VIII	Ay Külüg.
82	E126 – Tepsey XI	Öz Apa.
83	E127 – Ayna V (Useev, 2011: 666)	Asur Kaç.
84	E135 – Ust Kulog (Useev, 2011: 638)	Kab Apa Ön (Öz?) Erkin.
85	E136 – Mugur-Sargol I	Külüg.

86	E137 – Kres Haya	Barım Çor.
87	E147 – Yeerbek I	Yerlig Çor, Tölis Alp Tarkan.
88	E149 – Yeerbek II	Toņa Külüg Tarkan Beg,
89	E152 – Şançi III	Enlig Çor Inançu Alp Tarkan.
90	E153 – Alaş I	Uruju Çor.
91	E154 – Alaş II	Yelez (~ Yeliz, Yalaz).

Yazıtlar için okumaları esas alınan kaynaklar şu şekildedir: Aydın (2015, 2019b), Şirin (2016), Şirin User (2010), Useev (2011). Yenisey’deki 91 adet yazıtta 135 adlandırma ile kişilerin varlığı işaretlenmiştir. Buradaki isimlerin çoğu da erkeklere aittir. Yalnızca bir adet kadın adına rastlanmıştır. İsimlerin çoğu “apa, beg, çor ve tarkan” gibi unvanlarla verilmiştir. Moğolistan’daki 225 adlandırmanın ardından ikinci en fazla isme bu bölgede rastlanmaktadır. İsim sayısı azalsa da yazıtlara oranla yine fazla isimle karşılaşılmıştır. Birçok yazıtta unvanla karşılaşılmaması bölgedeki idari ve özellikle askerî yapılanmaya işaret etmektedir. Zira özellikle “alp, külüg, tutuk, çor” gibi unvanlar askerinin mevcudiyetini desteklemektedir.

1.3. Dağlık Altay’daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Geçen Kişi Adları

Tablo 3. Dağlık Altay Yazıtlarında Görülen Kişiler

No.	Kişi Adı Geçen Yazıtlar	Kişi Adları
1	A1 – Çarış	Ediş.
2	A7-A8-A9 – Möndür-Sokkon I/1-2-3-4	Atar Apa, Ut Er Kü, Yegen Apa El.
3	A19 – Adır-Kaya	Ay Begeç Er.
4	A20 – Taldu-Ayrı	Lüy.
5	A24 – Yalbak Taş III / Kalbak Taş III	El Yegen.
6	A25 – Yalbak-Taş IV/VI / Kalbak- Taş IV/VI	Yagız Er. (?)
7	A30 – Yalbak Taş X / Kalbak Taş X	Sülen Yegen.
8	A32 – Yalbak Taş XII / Kalbak Taş XII	Apa Er.
9	A33 – Yalbak Taş II-XV / Kalbak Taş II-XV	Çeş.

10	A39 – Yalbak Taş XIII / Kalbak Taş XIII	El Yegen.
11	A41 – Yalbak Taş XVIII / Kalbak Taş XVIII	Kenç.
12	A42 – Yalbak Taş XIX / Kalbak Taş XIX	Bert Apa.
13	A44 – Yalbak Taş XXI / Kalbak Taş XXI	Eşik.
14	A46 – Yalbak Taş XXIII / Kalbak Taş XXIII	Örün.
15	A48 – Yalbak Taş XXVI / Kalbak Taş XXVI	Eş Yegen Er.
16	A49 – Köpçegen	Aldam
17	A52 – Tuekta III	Yelgü.
18	A55 – Biçikti-Boom V	Apa Er
19	A57 – Yalbak Taş XVI / Kalbak Taş XVI	Bekeç.
20	A65 – Manırlu-Kobı II	Beg.
21	A78 – Kurgak I	Temir Apa, Koluç.
22	A79 – Kızıl-Kabak I	Kut Bermiş.
23	A80 – Kızılı-Kabak II	Börü.
24	A81 – Biçikti-Boom IX	Emet.
25	A84 – Yabogan	Arsaru Ençü
26	A85 – İnegen I / Nijniy İnegen / Kızık Telan	Ekeş.
27	A87 – Kurgak II	Yen Ok.
28	A91 – Tumşık-Kobı	Tükeç.
29	A95 – Biçikti-Boom XV	Ut er.
30	A99 – Kara-Tu I	Beñi Bert, Temir Bert, Bekeç.

Yazıtlar için okumaları esas alınan kaynaklar şu şekildedir: Konkoba-yev vd. 2015. Dağlık Altay’da 30 yazıtta toplamda 34 kişi adlandırması görülmüştür. “beg, apa, çor” gibi unvanlara bu bölgede de rastlanmıştır. Bölgede yüzün üzerinde yazıt mevcuttur. Ancak bu yazıtlar kısa metinlerden oluşmaktadır. Yazıt sayısına oranla kişi adları azdır. Ayrıca yer verilen isimlerdeki unvan hitapları Moğolistan ve Yenisey’de bulunanlara göre azdır. Yazıt sayısına göre bu kadar az isim içeren tek bölge Dağlık Altay’dır.

1.4. Kırgızistan'daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Geçen Kişi Adları

Tablo 4. Kırgızistan Yazıtlarında Görülen Kişiler

No.	Kişi Adı Geçen Yazıtlar	Kişi Adları
1	Talas I	Bars, Kara Udun, Yeşinü.
2	Talas II	Kara Çor, Togan, Ugut.
3	Talas III	Beg Çor.
4	Talas IV	Çor.
5	Talas V	Alınç, Umaç.
6	Talas VI (Terek Say)	Ak Böri, İpik.
7	Talas VIII	Bört, Inal, Uz.
8	Talas IX	Öz İnençü.
9	Talas X	Aguş, Inal, Kıyagan, Öteg.
10	Talas XI	Ok Eren.
11	Talas XII	Anınç.
12	Talas XIII	Kumar Çor, Eş Kuli.
13	Talas XIV	Anınç, Eki Antaç, İnekü Antaç.
14	Kuru Bakayır I	Kut Çor.
15	Kuru Bakayır II	Sarıg (Kızlasov, 2005: 53).
16	Çaçıkey	Kara Böri.
17	Koysarı	Kut.
18	Koçkor I	Adınç.
19	Koçkor II (Kök-Say II)	Adınç.
20	Koçkor IV	Adınç.
21	Koçkor V	Adınç.
22	Koçkor VII	Adınç.

23	Koçkor XI	Adınç.
24	Koçkor XII	Ay.
25	Koçkor XVI	Adınç.
26	Koçkor XVII	Adınç.
27	Koçkor XX (Böyrök-Bulak I)	Adınç.
28	Koçkor XXI (Böyrök-Bulak II)	Adınç.
29	Koçkor XXII (Böyrök-Bulak III)	On Ok İnənçlig.
30	Koçkor XXIII (Kök-Buka)	Kesik.
31	Koçkor XXIV (Kalmak-Taş)	Bilge.

Yazıtlar için okumaları esas alınan kaynaklar şu şekildedir: Alimov, 2013. Kırgızistan Cumhuriyeti içerisindeki 31 yazıtta 45 adet kişi adına rastlanmıştır. Bu adlandırmaların tamamı erkeklere aittir. “İpik” adı belirsizdir. “Sarıg” sözcüğü ise erkek adı olarak kabul edilmiştir. Unvan içeren isimlere de rastlanmaktadır. Bölgedeki yazıt sayısına göre Kırgızistan’da Dağlık Altay’a göre daha fazla isim görülmektedir. Ancak Koçkor’daki on yerde geçen “Adınç” adı aynı kişiye aittir. Bölgede unvan içeren isimlerde bir azalma göze çarpmaktadır. Bu durum da dikkate değerdir.

1.5. Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki Köktürk Harfli Yazıtlarda Geçen Kişi Adları

Tablo 5. Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki Yazıtlarda Görülen Kişiler

No.	Kişi Adı Geçen Yazıtlar	Kişi Adları
1	Karı Çor Tigin	Böğü Bilge, Teñri Kan, Çabış Tigin, Kan Tutuk, Karı Çor Tigin.
2	Kutlug Kunçuy	Kutlug Kunçuy.
3	Tudun	Tudun.
4	Ay Beg	Ay Beg.
5	I. Körü	Körü.
6	II. Körü	Körü.
7	I. Yilig Çor	Yilig Çor.
8	II. Yilig Çor	Yilig Çor.
9	Işar	Işar.
10	Ay	Ay.

Yazıtlar için okumaları esas alınan kaynaklar şu şekildedir: Alyılmaz, 2015. Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki 10 yazıtta 14 kişi adlandırması görülmüştür. Yazıtların çoğunda geçen isimler unvan ifadeleri de içermektedir. Bölge yine yazıt sayısının üzerinde kişi adına sahiptir. Bir adet kadın adına rastlanmış, çoğunluk yine erkek adlarından oluşmuştur. Bu bölgede “beg, çor, tigin, kunçuy” gibi unvanlar görülmüştür.

2. Adların Önemi Üzerine

Uygurların yıkılması, Kırgızların ise bozkırlarda birlik tesis edememesi neticesinde Türk boylarının birbirinden ayrı gelişen tarihî seyirleri gözlenmektedir. 10. yüzyıl İslam'ın Türk dünyasında yayıldığı esas zamandır (Golden, 2020: 224). İslam'ın kabulüyle farklı bir kültür çevresine giren Türklerden geriye *Dîvânu Lugâti't Türk* (1074), *Kutadgu Bilig* (1069-1070), ilk *Kur'an* tercümelemleri, *Atebetü'l Hakayık*, hukuk belgeleri ve Ahmed Yesevi ile izleyicilerinin şiirleri kalmıştır (Ercilasun, 2015: 293).

Kırgızların isyanıyla başlayan Türk dünyasındaki yeni süreç dinsel, kültürel, siyasal vb. birçok alanda değişime yol açmıştır. Bu durumdan tarihî Türk dil ve lehçeleri de payına düşeni almıştır. İslam'ın kabulüyle Türk dili üzerinde Arap ve Fars dillerinin etkisi artmış, bu etki zamana ve etkileşim oranına göre farklılık göstermiştir. Karahanlı eserleri, İslami çevrede yazılan eserler olmalarına rağmen Eski Türklerin kültürünün izlerine sahiptir. Bu eserlerde görülen kimi unvan ve kişi adları da bu kültürün birer taşıyıcısıdır.

Bu anlamda isimler üzerinden sosyo-kültürel değişimler, düşünceler, eğilimler, tutumlar ve grup kimliklerini okumak mümkündür (Çelik, 2007: 6). Eski Yakutlarda küçüklüğünde verilen ad gerçek ad sayılmaz ve kişinin gerçek bir ada kavuşması için yay çekip ok atması beklenirdi (İnan, 2020: 176). Aynı zamanda *Dede Korkut* ve Anadolu masallarında da gözlenen bir yaşlının, aksakalın ad vermesi âdeti mevcuttur (Ögel, 2020: 17). Onlar, zamanla elde ettikleri bu adlara değer vermişler ve onları artlarında bırakmak istemişlerdir. Birer kazanç olan adları onlardan sonra bengü, yalım ve kutsal kayalarda, taşlarda kalmış ve onların arzuladığı üzere *Tanrı'nın takdirinde*² bulunan zaman, bu kişilerin adlarını bugüne ulaştırmıştır. İsimlerin yazıldığı yazıtların kimileri epitafik, kimileri ziyaret, kimileri aidiyet içerikli yazıtlardır. Bunlar arasında Tunyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan gibi çok boyutlu yazıtlar da mevcuttur.

2 Öd Teñri **yasar** kişi oğlu **koop** ölgeli törümüş “Zamanı Tanrı tayin eder. İnsanoğlu hep ölmek için yaratılmış.” (Alyılmaz, 2005: 12; Orkun, 2019: 50-52; Thomsen, 2019: 158-159). Farklı okumalar için ayrıca bk. Tekin, 2014: 38-39; Ercilasun, 2016: 535-537; Aydın, 2019a: 67.

Üzerinde tarih kaydı mevcut en eski yazıtlarla³ arasında yaklaşık üç asırlık bir fark bulunan DLT’te görülen kimi kişi adları ve unvanlar yukarıda sıralanan yazıtlarda geçen Eski Türkçe dönemine ait adlarla paralellik arz etmektedir: Alp Apa (Ercilasun vd., 2020: 438), Alp Er Toņa (Ercilasun vd., 2020: 19), Toņa Alp Er (Ercilasun vd., 2020: 409), Bekeç⁴ Arslan (Ercilasun vd., 2020: 330), Arslan Tigin (Ercilasun vd., 2020: 197), Bilge Beg (Ercilasun vd., 2020: 185), Böke Budraç (Ercilasun vd., 2020: 446), Köl İrkin (Ercilasun vd., 2020: 53), Bugra (Ercilasun vd., 2020: 443), Çağ-şı (Ercilasun vd., 2020: 502), Çuçu (Ercilasun vd., 2020: 450), Inal Öz (Ercilasun vd., 2020: 155), Inaç Beg (Ercilasun vd., 2020: 67, 100, 533), Kutlug (Ercilasun vd., 2020:140, 203), Kutlug Tigin (Ercilasun vd., 2020: 178), Küç Tigin (Ercilasun vd., 2020: 178), Öge (Ercilasun vd., 2020: 5, 22, 44, 135, 152), Tarkhan (Ercilasun vd., 2020: 189), Terken (Ercilasun vd., 2020: 161, 191, 293), Tutuk (Ercilasun vd., 2020: 163), Türk (Ercilasun vd., 2020: 151, 317). Bu benzerliklerin farklı dönemlerde de devam ettiği görülmektedir. Harezmsah ve Oğuz adları arasında da önemli paralellikler mevcuttur. Bu durum, kültürün devamlılığı açısından önemlidir (Sümer, 1999).

Bütün bu kültürel devamlılık ile evrimsel süreç içerisinde dil geliştiren insanoğlu, çevresindeki nesnelere anlamaya çalışmış ve onlara birer ad vermiştir. Çevresini tanıyan ve çevresindeki nesnelere adlandıran kişilerce zamanla elde edilen ve kutsal olarak görülen, törenlerle verilen kişi adlarının değerli olması tabiidir. Kişiler kendilerinin ölümünden sonra artlarında isimlerini ve unvanlarını bırakmışlardır. Kişilerin adları ile unvanları arasında bir ayırım yapmak güçtür. Örneğin *Er at* (kahramanlık adı), bir çeşit unvan niteliği taşımaktadır.

Orkun’a göre ölümlerin adlarını asla zikretmemek gerektir. Bundan dolayıdır ki Eski Türk kitabelerinde müteveffanın adı değil unvanı yazılmıştır (Orkun, 1954: 120). Bunun içindir ki bazen Çin tarihinin yazdığı bir Türk hükümdarının ismi ile yazıtlarda kaydedilen isim arasında ayrılık vardır, Türk yazıtlarının “Elteriş” diye kaydettiği ismi Çin tarihleri “Kutlug” yazıyor (Orkun, 1943: 5).⁵ Bu durum, insanlara farklı dönemlerde verilen adlarla ilgilidir. Yazıtlarda çoğunlukla *er at* denilen kahramanlık adları kaydedilmiştir. Kimi yazıtlarda kimilerinin adlarıyla birlikte kahramanlıkları

3 BK 20 Eylül 735, KT 21 Ağustos 732 tarihinde dikilmiştir. Tarihler için bk. Aydın, 2019a.

4 “bekeç” tiginlerin unvanıdır. Bekeç arslan tigin denir. Bu kelime *begeç* şeklinde yumuşak *k* ile (*g* ile) söylenirse “küçük bey” anlamına gelir, “beg”in küçültme şeklidir; küçüğe gösterilen sevgi için kullanılır. Çünkü *beg* kelimesi yumuşak *k* iledir. (*g* ile) (Ercilasun vd. 2020: 153).

5 Ayrıca Orkun şu şekilde eklemektedir: Aradan epey zaman geçer ise o vakit müteveffanın ismini zikretmekte bir tehlike yoktur. Nitekim Orhun kitabelerinde hanedanın kurucuları olan Bumin ile kardeşi İstemî’nin adları kaydedilmektedir. İnsanoğlu, isminden dolayı kendisine bir zarar gelmemesini temin için hayvan ismini de alır. Totemizin bir neticesi olmak üzere bazı hayvanlara karşı saygı da gösterilir (Orkun, 1954: 121).

da anlatılmıştır. İltiş adı Kutlug'un tahta çıktuktan sonra aldığı kraliyet adıdır. Bir çeşit unvandır. Devlet kuran bir kişinin kazanımı olan adlarıyla anılması bir çeşit korkudan ziyade saygı tezahürüdür.

Adlar, insanların varlıklarının somutlaştırılmasını sağlayan bir çeşit nişanedir. Bu düşüncenin bir tezahürü KB ve AH'de geçen bazı ifadelerde göze çarpmaktadır. Bu ifadeler aşağıda tablolarla gösterilmiş ve devamında değerlendirilmiştir:

Tablo 6. Kutadgu Bilig'de Ad Kavramı ile İlgili İfadeler⁶

No.	Metin ¹	Türkiye Türkçesine Aktarımı
111	ata ornı kaldı atı ma bile ağın ma tağı bolsu ming ming ula	Babanın yeri, adıyla birlikte, sana kaldı; bunlara daha başka binlercesi eklensin.
	kitapka bitindi bu ĥakan atı bu at mengü kaldı ay terken ĥutu	Bu hakan adı kitaba geçti; ey devletli hükümdar, bu ad ebedî kaldı.
182	Kişi toğdı öldi sözi kaldı kör Özü bardı yalnguĥ atı ĥaldı kör	Bak, insan doğdu, öldü; sözü kaldı; insanın kendisi gitti, adı kaldı.
228- 229	kişi mengü bolmaz bu mengü atı anın mengü kaldı bu eğğü atı özüng mengü ermez atıng mengü ol atıng mengü bolsa özüng mengü ol	İnsan ebedî değildir, ebedî olan – onun adıdır; iyi kimselerin adı bunun için ebedî kalmıştır. Kendin ebedî değilsin, adın ebedîdir; adın ebedî olursa, kendin de ebedî olursun.
235	Kerek beg gerek ĥul ne eğğü isiz Özi öldi erse atı ĥaldı iz	Gerek bey gerek kul, iyi veya kötü; kendileri öldü, fakat onların nişanı olarak yalnız adları kaldı.
237- 238	Tiriĥ ölgü aĥır töşengü yiriĥ Kişi ölse eğgün kör atı tiriĥ İki türlüĥ at ol bu tilde yorır Bir eğğü bir isiz aĥunda ĥalır	Her yaşayan er geç ölecek ve topraĥa düşecektir; insan iyi nam ile ölürse, adı yaşar. İnsanların dillerden düşmeyen iki türlü adı vardır: Biri – iyi, biri – kötü; bunlardan biri dünyada kalır.
246	Kişi eğğü atın kör alĥış bulur Atıĥmış isiz ölse ĥarĥış bulur	Bak, insan iyi adıyla alĥışlanır; adı kötüye çıkmış kimse ölünce beddua alır.
257- 258	Atı eğğü bolmış atanmış aĥı aĥı ölse atı tiriĥ tıp uĥı ölürin bilip ĥılmış özke itig bitip ĥodmuş atın tiriĥke bitig	İyi ad kazanmış, cömertlik ile şöhret bulmuştur; bil ki, cömert insan ölse bile onun adı yaşar. Öleceğini bilerek bir gün kendisi için hazırlık yapmış, adını kitaplara geçirerek yaşayanlara bırakmıştır.

6 KB'nin metni ve çevirisi için bk. Arat, 1985 ve 1991.

291	Törü tüz yorıttı bayadı buğun Atın eğgü kıldı ol eğgü öğün	Kanunu tatbik etti ve halk zenginleştı; o iyi bir devirde iyi bir nam bıraktı.
406	Bu kün tođdı erdi atı belgüług Ajunda çavıkmış kutı belgüług	Bu bey Kün-Toğdı idi, adı bellidir; şöhreti dünyaya yayılmıştır, ilbâli malûmdur.
456	Ne kutluğ kut ol erke eğgü atı Bu eğgü bardı mengü kutı	İyi ad insan için ne kadar mübarek bir saadettir; onun bu iyi adı ve saadeti ebedî kaldı.
459	đu'a arttı ilde kör eğgü atı beğüdi küninge atı hem kutı	Bak, memlekette ona dua eden çoğaldı, iyi nam kazandı; adı ve saadeti günden güne büyüdü.
668	Küvenme kıvı kutka kutluğ kişi Inanma özüng kutka atlığ kişi	Ey devletli, sen bu boş devlete (kuta) güvenme; ey namlı (ad sahibi), sen bu devlete inanma.
740	Kelir kut kişiğe atı çavlanur Yangı ay teg artar yaruğı tolur	İnsana saadet gelir, meşhur olur; yeni ay gibi, büyür ve parlaklığı artar.
747- 748	Kelir men barır men yarır men burun Ajunuğ kezer men manga yok orun Bu ma'ni üçün atım ay toldı tip Atadı biliglig sözün yinçe yip	Gelirim, giderim; ileriye doğru yürürüm; dünyayı dolaşırım, benim için yer-yurt yoktur. Bundan dolayı âlim, ince bir nükte ile, bana Ay-Toldı adını vermiştir.
823- 824	Yana aydı ay toldı ilig kutı Nelük boldı kün toğdı ilig atı İlig aydı bilge mening kılkımı Körüp mengzetü urdı bu atımı	Ay-Toldı şöyle dedi: – Ey devletli hükümdar, efendimizin adı niçin Kün-Toğdı olmuştur. Hükümdar cevap verdi: – Âlim benim tabiatımı güneşe benzeterek bu adı verdi.
836	Bu ay toldı aydı ay ilig kutı Aşasu ajun il yağılsu atı	Ay-Toldı dedi: – Ey devletli hükümdar, ülkelere hâkim ol, iyi adın dünyaya yayılsın.
907	Bu ay toldı aydı ay ilig kutı Bu öğdi bile munça eğgü atı	Ay-Toldı: – Ey devletli hükümdar – dedi – iyi bu derece nam ve şöhret kazanmıştır.
919- 920	Neçe sadğağ erse bu eğgü kişi Ökünmez yarın anda itlür işi hağikat munı bil ay ay toldı sen ökünçsüz men eğgü atın ölse men	İyi insan ne kadar mağdur olursa olsun, yarın orada pişman olmaz ve huzura erer. Ey Ay-Toldı, sen bunu hakikat bil; dünyada iyi at bırakır da göçersen pişman olmam.
1044	Sevindi ilig inçe tegdi özi Ajunda yağıldı kör atı sözi	Hükümdar rahat etti ve huzura kavuştu; şöhreti (adı) ve nüfuzu dünyaya yayıldı.
1350	Uzun kiç yaşağıl ay ilig kutı Öküş il aşığıl bu beglig atı	Ey devletli hükümdar, çok uzun yaşa; bu saltanat ile çok illere hükmet.

1388	Anasında toğsa atansa atı Müsafir bolup mindi ödlek atı	Anasından doğup, adı verilince yolcu olarak zamane atına biner.
1446	Munu men barur men mini kör oğun katığlan özüngeke at eđđü ÷oğun	İşte ben gidiyorum, bana bak ve ibret al; burada kendin için iyi bir ad bırakmaya gayret et.
1460- 1461	İsiz öngdi ursa özi öz öçin İsiz ÷oğtı atın özinde kiğin Kim erse urup ÷oğsa eđđü törü Anın tiktı atın ağağın	Bir kimse kendi zamanında kötü teamül vaaz ederse, kendisinden sonra kötü bir nam (ad) bırakmış demektir. Bir kimse iyi kanun vaaz edip bıraktı mı, adının ayakta durmasını sağlamış demektir.
1585	Ötümdi bu ögdülmüş ilig ÷utı Uzun kiç tirilsü yağılsu atı	Ögdülmüş arz etti: – Ey devletli hükümdar, Allah uzun ömürler versin, şöhretin dünyaya yayılsın.
1599- 1600	yori uç atanma kişilik kıla kişike kişi bol kişilik bile kişilik üçün at urundi kişi kişilik bile kötürdi kişi	Yürü, adın öküze çıkmasın, insanlık yap; insanlara karşı insaniyetle hareket ederek insan ol. İnsana insanlığından dolayı bu ad verilmiştir; insan insanlıkla adını yükseltir.
1676	ol üç neng kiming bolsa keldi ÷utı bu üç neng kiming bolsa yitti atı	O üç şey kimde varsa saadet onundur; bu üç şey kimde varsa onu adı mahvolur.
1790	isiz eđđüler ölse toprak bolur neçe bolsa toprak kör atı ÷alır	İyi veya kötü bir gün ölünce hep toprak olur; fakat ne kadar toprak olsalar bile adları kalır.
1905	Yanut birdi ögdülmüş ilig ÷utı Bilig birle begler beğütüti atı	Ögdülmüş cevap verdi: – Ey devletli hükümdar, beyler adlarını bilgiyle yükseltmişlerdir.
1924- 1925	Negü teg kerek beg muni başlasa çavı barsa atı işin işlese itilse ili hem bayusa buğun atı eđđü bolsa ol erter öğün	Beyin nasıl olması gerek ki, o bunların başına geçsin, işini görsün, nam ve şöhreti dünyaya yayılsın. Memleketi düzene girsin, halk zenginleşsin; göçtüğü zaman da iyi nam (ad) bıraksın.
1928	çavıksa ajunda yağılsa atı beğüse küninge kötürse ÷utı	Şöhret kazansın, adı dünyaya yayılsın; günden güne yükselsin ve saadeti artsın.
2050	ağı bolsa begler atı çavlanur atı çavı birle ajun beklenür	Beyler cömert olursa adları dünyaya yayılır; bunların nam ve şöhretleri ile dünya korunur.
2258	Bu begler yakın tutsa eđđü kişi Atı eđđü ÷aldı hem il kün işi	Beyler iyi insanları kendilerine yakın tutarlarsa memleketin işi yoluna girer ve iyi ad bırakırlar.

2263	Bolur atı mengü qarımaz bolup Bolur ornı edğü qarısa ulup	Adı, şöhreti tazeliğini hiçbir vakit kaybetmez, ebedî kalır; kendisi yıpranarak ihtiyarlasa bile yeri sağlamlığını muhafaza eder.
2645	Kiming erdemi bolsa atı yorır khalı bolmasa erdem atsız qarır	Kim faziletli ise onun adı her tarafa yayılır; eğer bir kimsenin fazileti yoksa adı anılmadan ihtiyarlar, gider.
2856	arığlıknı sevmiş turur bir bayat arığlıknı bile er bulur edğü at	Tanrı temizliği sever, temizlik ile insan iyi ad kazanır.
2871	Vefa kılsa begke tilep edğü at Ol at birle edğü kalır mengü at	İyi ad dileyerek beye vefalı olmalı; bu iyi ad ile onun adı da ebedîleşmiş olur.
2872	uquşluğ kişiler at edğü kolar biliglig kişiler mançlıg bolur	Akıllı insanlar iyi ad isterler; bilgili insanlar itimada layık olurlar.
3173	uquşluğ kişidin kişilik kelür biliglig kişiler kişisi bolur	Akrabaları olan kimsenin nam ve şöhreti büyüktür; arkadaşları olan insanın adı ve sözü muteberdir.
3419	Yağı birle tegşip er atı beğür Yağısız kişi atı kopmaz yatur	Düşman ile çarpışa çarpışa insanın adı büyür; düşmansız kimsenin adı yükselmez, yerde kalır.
3786	Usanma ay ilig uğıma odun Özüngde kiğin edğü atıng koğun	Gafil olma, ey hükümdar, uyuma, uyan; kendinden sonra iyi ad bırak.
4195	Özüng edğü atlıg bolayın tise İsizke katılma katıgılan usa	Sen iyi nam kazanmak istersen elinden geldiği kadar kötüler ile düşüp kalkmamaya gayret et.
4245	Telim kördüm edğüg isiz iş için yoduğka ilindi yokağtı küçün	Kötü arkadaş yüzünden zarar gören ve zorla adı sanı silinip giden iyiler çok gördüm.
4396	Olar ögseler ögdi ilke barır khalı sökseler atı artap kalır	Bunlar methederlerse bu medih büyük ülkelere yayılır; eğer hicvederlerse insanın adı daima kötü olarak kalır.
4438	Bu yanglıg katılıgıl satıgçı bile Tiril edğü atın sevinçin küle	Satıcılara karşı işte böyle muamele et ve iyi ad kazanarak sevinç ve huzur içinde yaşa.
4465- 4468	Tiriglik tileme at edğü tile At edğü kerek bu tiriglik bile Özüng ölgü ahır bu atıng kalır Atıng edğü bolsa tiriglik tatrır Kiming atı isiz bolup atasa Angar yigreki ol tirig turmasa Mün ol bu tiriglik tile edğü at İsiz kılma edğün kılın mengü at	Yalnız hayat isteme, iyi nam iste; insana hayat ile birlikte iyi ad da lazımdır. Kendin nihayet öleceksin, fakat adın kalacaktır; adın iyi olursa hayatın zevkli geçer. Kimin adı lekelenir ve kötüye çıkarsa onun için hayırlısı ölmektir. Bu hayat bir sermayedir, onun ile iyi ad kazanmaya çalış; onu boşuna geçirme, iyilik ile adını ebedîleştir.

4474	Özüng bulğa iki ajun edğüsi Atıng edğü bolğay yağılğay küsi	Böylece kendin her iki dünya nimetini elde edersin; iyi nam kazanırsın ve şöhretin dünyaya yayılır.
4577	Yoğ aşı bolur ya ölüğ atınga Ya ol at bulup aş birür yatınga	Yahut bir ölü için yapılan yoğ aşı olur yahut biri bir rütbe alınca başkalarına ziyafet çeker.
4672	Öküş yigli yalnguğ kör igçil bolur Sarığ mengzi kıvdağ atı il bolur	Çok yiyen insan her vakit hastalıklı olur; yüzü sarı, kendisi cılız olur ve itibardan düşer.
5087	kağığlan özüngke koğun edğü at vefa kıлмаğay kıut sini kıłğa yat	Gayret et, iyi ad kazan; saadet vefasızdır; sana tekrar yabancı muamelesi yapabilir.
5157	Ölüm tuttu bardım kelir uş sanga kağığlan kığin edğü atıng koğun	Ölüm beni yakaladı, gidiyorum; şimdi sıra senindir; gayret et, kendinden sonra iyi ad bırak.
5220	aķı bol buđunķa üle neng yitür saran bolsa begler atın artatur	Cömert ol, halka mal dağıt ve yedir; beyler hasis olursa adları kötüye çıkar.
5227	İsiz bolma atıng isiz kıлмаğıl İsizlerni kıısğıl bolu birmegil	Kötü olma ve adını kötüye çıkarma; kötülerini zapt ve rapt altında bulundur, onlara müsamaha gösterme.
5230	Bütün çın köni edğü atlığ kişig Özüngke yakın tut angar bir işig	Bütün dürüst, doğru ve iyilikle şöhret kazanmış kimseleri kendine yakın tut ve işi onlara ver.
5247	Tiriglik keçer terk bu beglik қалur Kereklig sanga edğü atıng turur	Hayat çabuk geçer, bu beylik kalır; sana lazım olan iyi adımdır.
5255- 5256	қалur dünya aķır toğuglı ölür isiz edğü erse kör atı қалur isizke katılma küyürgey isiz atıng edğü bolsa қалur edğü iz	Dünya kalır, doğan nihayet ölür; insandan kalan ancak iyi veya kötü addır. Kötüye katılma, kötü seni yakar; adın iyi olursa senden iyi iz kalır.
5264- 5265	Ölümke toğar bu toğuglı kişi Atın iz koğur bu ölüglü kişi Tutamça tiriglig tüker alқınur İsiz edğü erse kör atı қалur	Her doğan ölmek için doğar; ölen kimse adı ile bir iz bırakır. Bu bir tutam hayat tükenir, sona erer; insanın ister iyi ister kötü olsun, ancak adı kalır.
5488	Müsülmanlık açğıl şeri'atını yağ Atıng bolğa edğü özüng bolğa keğ	İslamiyet'i aç, şeriati yay; böylece seçkin bir şahsiyet olur ve iyi bir nam kazanırsın.
5541	Atıng edğü bolğa kıtulğay özüng Seningde kığin қалğa atıng sözüng	Adın iyi olur, kendin kurtulursun; dünyada senden sonra da adını ve sözlerini daima yad ederler.

5569-5573	Negü tir eşitgil üç ordu hanı At edğü tile ay ölüglü kanı Kiming edğü atı bile çıksa can kesilmez aning atı edğü du'an Ölöp kim kalur erse du'a Yana bir tiriglik bulur bu toğa Kerek yir öze tur kerek yir katın Çavıksa özüng kör bu edğü atıng At edğü kerek kör öz ölgü turur Ölür öz atı kalsa mengü turur	Uç-Ordu hanı ne der, dinle; ey fani insan, iyi ad dile. Kim iyi ad bırakarak ölürse onun adı hayır dua ile yaşamakta devam eder. Kim ölür ve hayır dua ile anılırsa o yeniden doğarak tekrar hayat bulmuş olur. İyi ad ile şöhret kazandıktan sonra ister yerin üstünde ister yerin altında ol. İyi ad lazımdır, vücut bir gün ölecektir; vücut ölür, adı kalan insan ebedî olur.
5604-5605	Bu ajun ereji bile edğü at Sanga bolğa dünya ya 'ukbi ulat Bu dünya nengi barça kalğu turur Atıng edğü kılığı öz ölgü turur	Bu dünya huzuru sana dünyayı ve iyi ad bırakmak için çalışman da sana ukbâyı temin edecektir; ona göre hareket et. Bütün bu dünya malı kalacak ve kendin bir gün öleceksin; iyi ad kazanmaya çalış.
5607-5608	Atım edğü bolsun özüm ölsüni Tirig ölgü ahır atım kalsunı Usa edğülük kıl at edğü tile Özüng mengü atın tirig bolsunı	Kendim öleyim, adım iyi olsun; her diri nihayet ölecektir, dünyada adım kalsın. Mümkün mertebe iyilik yap, iyi ad dile ve bu ebedî ad ile yaşamakta devam et.
5727	İlig kıldı ilke kör elging uzun kılur sen kamuğ edğü atıng tüzün	Hükümdar sana memleket işlerinde salahiyet verdi; sen iyiliklerin ve halim, selim varlığın ile tanınmışsın.
5740	Seningdin ayıtğay bir bayat Bayat ayıtğı bar yime edğü at	Bir olan Tanrı sana bunu soracaktır; Tanrı hesap soracaktır, bundan başka iyi bir ad bırakmak da vardır.
5771	Sini at ayağ birle kıldı uluğ Sanga edğülükke ol açtı kapuğ	O sana unvan ve rütbelere verdi, seni yükseltti; iyilik kapılarını o sana açtı.
5786	Kişi körse ögse sini alkayu Atıng barsa ilde vefalık tiyü	İnsanlar gördükçe seni övsünler, memlekette adın vefalı insan olarak yayılsın.
5800	Sen imdi iligke keğür edğü at Körüp sızsu düşman boyun egsü yat	Şimdi sen hükümdara iyi nam kazandı; düşmanlar bunu görüp sinsinler ve yabancılar boyun eğsinler.
5808	Kişi aslı mundağ kılur edğülük Ol atı ajunda kalır mengülük	Asıl insan böyle iyilik yapar ve onun adı dünyada ebedî kalır.
5880	Kişilik sanga birdi erklig bayat Köngül til kılığ hem köni boldı at	Kadir Tanrı sana insanlık verdi; gön-lün, dilin, ahlakın ve adın doğru oldu.

5900-5901	Yana aydı ögdülmiş ilig kutı ajunka bayat yağtı eğgü atı at eğgü tilegil bayat birdi kut kutuğ buldung erse köngül eğgü tut	Ögdülmiş devam etti: – Ey devletli hükümdar, Tanrı senin iyi adını dünyaya yaydı. Sen iyi ad dile, Tanrı sana saadet verdi, saadete erişince gönlüne hâkim ol.
5916-5920	Atıng eğgü bolğay çavıkkğay özüng Ajun buğnı körmek tilegey yüzüng Yime yaqşı aymış kişi bilgesi Kişi ölse ölmez kör at eğgü ne eğgü bolur kör at eğgü bolup ölüp barsa barmaz kör atı ölüp tırıg ti kim ölse kör eğgü atın nece yatsa oprap çara yir çatın tırıglik tileme at eğgü tile atıng eğgü bolsa tırıg sen küle	Adın iyi olur ve sen şöhret bulursun, dünya halkı senin yüzünü görmeyi arzular. Yine insanların âlimi çok güzel söylemiş: İnsan ölse bile bu iyi ad ölmez. Ne güzel, bak, adı iyi olunca insan kendisi ölse bile namı ortadan kalkmıyor. İyi ad bırakmış olan bir kimse, her ne kadar kara toprak altında çürüse bile sen onu diri bil. Sen hayat isteme, iyi ad iste; adın iyi olduğu müddetçe sen dirisin ve bununla iftihar edebilirsin.
5943	İli toldı eğgü du'a birle söz Atı çaldı mengü bolup yitgüsüz	Memleketi hayır dua ile medh u senaya büründü; adı ebedileşti; ve unutulmaz oldu.
6041	şatuka ağar teg ağar ol kutı uluğluk bile ilde yağlur atı	Merdivenden çıkar gibi, onun saadeti yükselir ve adı büyüklük ile şöhret bulur.
6103	Kişilik atı kör iki neng turur bağırsaç biri bir ağı neng birür	İnsanlık adını taşıyabilmek için, iki şey lazımdır; biri merhametli olmak, biri de cömert olup mal dağıtmaktır.
6112	Özüng köçgü atıng sening köçkün ol Köçütçi ölüm kelgü ağır kün ol	Sen göçeceksin, senin adın göçecektir; son gününde seni göçüren ölüm gelecektir.
6248	Siziksiz küdezür anı bir bayat Tilekin birür hem bulur eğgü at	Bir olan Tanrı onu, şüphesiz korur, onun arzularını yerine getirir ve o da iyi nam kazanır.
6268	Ölür özke tegmez meger eğgü at Bu atın tırıg tutsu erklig bayat	Ölümlü insan için, iyi addan başka, hiçbir şeyin değeri yoktur; kudretli Tanrım iyi ad ile ömür sürdürün.
6425	Olar bardı çaldı ol eğgü atı Yitip barđu ermez atı hürmeti	Onlar gitti, fakat iyi adları kaldı; onların adı daima hürmetle yad edilecektir.
6502	Tilemedim özke kü çav eğgü at Kişi aşğı koldum öz erse ya yat	Ben kendime şan şöhret veya iyi ad dilemedim; yakın olsun uzak olsun ben herkesin iyiliğini istedim.

Tablo 7. Atebetü'l Hakayık'ta Görülen Ad ile İlgili İfadeler

No.	Metin ²	Türkiye Tükçesine Aktarımı
69-70	Dad işpehsalar beg üçün bu kitip çıkardım ajunda atı kılsu tip	Dâd İşpehsalar Bey için bu kitabı yazdım ki, dünyada (onun) adı kalsın.
95-96	Biliglig er öldi atı ölmedi Bilgisiz tirig erken atıg ölüg	Bilgili adam olur, (fakat) adı kalır, bilgisiz, sağ iken adı ölüdür.
237-240	aķı er biligni yete bildi kör anın sattı malın sena' aldı kör tirildi ulamsız ulamı bolup ajunda at edģü koğup bardı kör	Cömert adam bilgiyi yedebildi bak. Malını onunla sattı ve sena aldı. Muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı; bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti.

Yukarıda tespit edilen örneklerde Yusuf Has Hacib'e göre atadan geriye insanoğlunun adı kalmaktadır; kişiye düşen, kendisine kalan bu adı tutmak ve yüceltmektir. İnsan her şeyden önce insan kılınmış, ona bu ad verilmiştir. Bu ada uygun davranmalıdır. Kişinin kendi mevcudiyetinden geriye bırakabileceği yegâne şey ise kendi adıdır. Eğer kişi ölümünden sonra da varlığını muhafaza etmek istiyorsa bu durumu anlamalı ve iyi bir ada sahip olmalıdır. Çünkü geride sadece ömrü boyunca taşıdığı ad kalacaktır.

Kişi bey de olsa kul da olsa ölüm her ikisini de alacaktır. Kişinin konumu fark etmeksizin önemli olan iyi bir ad sahibi olmaktır. Kut gelir ve kişinin adı ünlenir. Ancak insan kuta (talihe) aldanmamalıdır. Zira kut, dönük ve geçicidir. Bu nedenle insan öleceğini bilerek yaşamalı ve geride bırakacağı mirası, yani varlığının nişanesi olan adını iyilik üzere bina etmelidir. İyi, cömert, vefakâr, erdemli olmalı ki adı da iyi diye bilinsin. Kişi zorluklar çekse dahi pişmanlık duymamalıdır. İşler yoluna girecektir ve onlar iyi adlarını muhafaza etmiş olacaklardır.

Adı yüceltmenin en önemli yollarından biri bilgidir. Beyler adlarını bilgiyle yükseltmişlerdir. Bu nedenle hükümdarlara *bilge* ve *böğü* gibi sıfatlar verilmiştir. Yusuf Has Hacib, iyi biri olmayı iyi bir ad sahibi olmakla ilişkilendirmiş ve iyi bir karakterin gerektirdiği her şeyi de iyi bir ad için gerekli görmüştür. Öyle ki adlar birer ruh gibidir. Ölümlü insanlar yaşlanırken onların adları yaşlanmaz. Eğer yaşlanırsa da daha sağlam bir yer edinir. Çevresi, eşi dostu olan kişinin de adı büyüktür. Bu anlayış organizasyonlu olmaya işaret etmektedir. Kişinin bilinirliği, içinde bulunduğu topluluk ve toplumla ilişkilidir.

Kişinin adı onun kılınçları (amelleri) ile doğru orantılıdır. İyi bir ad sahibi olmak iyi bir insan olmayı gerektirdiği için kişi aynı zamanda ahirette de huzur bulacaktır. Kişinin ardından düzenlenen yoğ aş da ad ve san sahibi kişiler tarafından düzenlenmektedir.

7 AH'nin metni ve çevirisi için bk. Arat, 1992.

Kişilerin sahip oldukları adlar onları yansıtmaktadır:

Kelir men barır men yorır men burun

Ajunuğ kezer men manga yoğ orun

Bu ma'ni için atım ay toldı tip

Atadı biliglig sözün yinçke yip⁸

Buna göre Ay-Toldı adını kişiliğinin benzetildiği aydan almaktadır. Onların aldıkları unvanlar onlara belli bir görev ve ödev yüklemektedir. Erdemlilik, cömertlik, vefakârlık, adalet vb. temalar üzere hükümdarlar iyi bir ad ve şöhret sahibi olmalıdır ki halk içerisinde huzuru tesis edebilsin. Adı iyi olarak bilinen hükümdarlar tüm dünyaya şanlarını ulaştırır ve ölümsüzlüğe kavuşurlar. Ayrıca bazı ifadeler yazıtlarla düşünsel bağın henüz kopmadığına işaret etmektedir:

“Ölümke toğar bu toğuglı kişi

Atın iz koğdur bu ölüglü kişi

Tutamça tiriglig tüker alkınur

İsiz edğü erse kör atı kalur⁹”

Bu ifadeler, Köl Tigin Yazıtı'nda görülen *kişi oğlı kōop ölgeli törimiş¹⁰* şeklindeki ifadelerle koşuttur. Zaman, Tanrı'nın takdirinde ve doğan her bir kişi ölüm için doğmaktadır. Yusuf Has Hacib'in de bahsettiği üzere ölümlü kişilerden geriye adları kalmaktadır. Bu adlar ise yazıtlara kazınan adlardan da açıkça anlaşıldığı üzere yazıya geçirilerek aktarılmaktadır.

Aradan geçen zaman, değişen siyasal ortam, kültürel etkileşimler ve yeni dinî çevreler ortak bozkır Türk bilincinin taşınmasına engel olmamıştır. Adlar, unvanlar ve düşünceler, KB'de de kendisine yer bulmuştur. Yusuf'un adını dünyaya yaydığını söylediği hükümdarlar ve beyler, adlarını taşlara kazıyan kendisini geleceğe taşımak isteyen ve Yusuf'un da söylediği üzere adı ölümsüz olursa kendisinin de ebedî olacağını bilen atalardan başkası değildir. Onlar bu nedenle adlarını kazımışlar ve yaptıklarını, eylemlerini yazmışlardır.

Kişi, öleceğini bilerek adını yaşatmak için kitaba koyup geride bırakmıştır. Bu kitap Köktürkler için bengu taş, dikili taş, kaya ve çeşitli kullanım eşyalarıdır. Onlar da bu bilinçle geride kalan yazıtlara adlarını koymuş ve kendilerini yaşatmışlardır.

8 (747-748) Gelirim, giderim; ileriye doğru yürürüm; dünyayı dolaşırım, benim için yer-yurt yoktur. Bundan dolayı âlim, ince bir nükte ile, bana Ay-Toldı adını vermiştir (Arat, 1985: 65; 1991: 91).

9 (5264-5265) Her doğan ölmek için doğar; ölen kimse adı ile bir iz bırakır. Bu bir tutam hayat tükenir, sona erer; insanın ister iyi ister kötü olsun, ancak adı kalır (Arat, 1985: 379; 1991: 524).

10 Ayrıca bk. KT K10 (Tekin, 2014: 38-39).

Edib Ahmed, Dâd İspehsalar'ın adı sanı yok olmasın diye dünyada kalacak kitabını yazdığını söylemiştir¹¹. Yusuf ise cömert insanın öldükten sonra da adının yaşayacağını belirtmiştir. Ayrıca böyle kişilerin bir gün öleceğini düşünerek adlarını kitaplara geçirerek insanlara bıraktıklarını da kaydetmiştir¹².

Ayrıca Bilge Kağan'ın da değindiği üzere Tanrı, onun anne ve babasını Türklerin adı sanı yok olmasın diye yükseltmiştir¹³. Zira adları yok olursa kendi varlıklarından geriye bir şey kalmayacaktır. Aynı şekilde Bilge Kağan'ın şu ifadeleri ad ve var olma ilişkisinin önemini vurgulamaktadır:

“(KT D7) t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : urı oglin : kul boltı : (e)ş(i) l(i)k : kızı oglin : küñ boltı : **türük : b(e)gl(e)r : türük : ātin : it(t)ı** : t(a) bg(a)çgı : b(e)gl(e)r : t(a)bg(a)ç : ātin : tut(u)p(a)n : t(a)bg(a)ç k(a)g(a)nka : (KT D8) körm(i)ş : (e)l(i)g yıl : iş(i)g küç(ü)g : birm(i)ş :

(Bu yüzden) Çin halkına, bey olmaya layık erkek evladı kul oldu, hanım olmaya layık kız evladı (da) cariyeye oldu. Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı; Çinlerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin unvanları olarak Çin hakanına tabi olmuşlar. Elli yıl hizmet etmişler (Tekin, 2014: 26-27).”

“(BK D7) t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : urı og(ı)lin : kuul kıltı : (e)ş(i) l(i)k : kızı og(ı)lin : küñ kıltı : **türük : b(e)gl(e)r : türük : ātin : it(t)ı** : t(a) bg(a)çgı] : b(e)gl(e)r : t(a)bg(a)ç : ātin : tut(u)p(a)n : t(a)bg(a)ç k(a)g(a)nka : körm(i)ş : (e)l(i)g yıl] (BK D8) iş(i)g küç(ü)g : birm(i)ş :

(Bu yüzden Türk halkı) Çin halkına bey olmaya layık erkek evladı kul yaptı, hanım olmaya layık kız evladı (da) cariyeye yaptı. Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı; Çinlerin hizmetindeki (Türk) beyleri Çin (unvanları olarak Çin hakanına tabi olmuşlar, elli yıl) hizmet etmişler (Tekin, 2014: 52-53).”

Türk beyleri kendi adlarını ve unvanlarını terk edip Çin adlarını ve unvanlarını sahiplenince aidiyetleri değişmiş ve artık Çin hükümdarına hizmet eder hâle gelmişlerdir. Bilge, bu duruma bir sorun olarak değinmiştir. Adları değiştirenler âdeta kılık da değiştirmişler ve kendi kültürlerini terk etmişlerdir. İnsanların ve halkların kimliklerini işaretleyen adlar bir çeşit varlık yokluk meselesidir.

Eski Türkler, adlarını bengü taşlara işleyerek varlıklarını, özlerini somutlaştırırken adın önemini yansıtan ifadeler, bugün dahi dilde bir karşılık bulmaktadır. Türkiye Türkçesinde; **adı batası** (yok olası), **adı bile okunmamak** (birine önem verilmemek), **adı çıkmak** (kötü ün kazanmak), **adı çıkmış dokuza**, **inmez sekize** (birinin bir kere adı çıktıktan sonra onun hakkındaki yaygın inanç kolay kolay değişmez), **adı duyulmak** (tanın-

¹¹ bk. Tablo 7: 69-70.

¹² bk. Tablo 6: 257-258.

¹³ bk. KT D25; BK D20, D21, D22

mak), **adı geçmek** (anılmak, adı yazılmak), **adı kaldırılmak** (silinip gitmek), **adı kalmak** (biri veya bir şey ortadan çekildikten ya da öldükten sonra yalnız adı dolaşmak), **adı olmak** (gereksiz ünü olmak), **adını ağzına almamak** (dargınlık vs. gibi nedenlerden ötürü kişinin adını anmamak), **adını kirletmek** (adının kötüye çıkmasına neden olmak)¹⁴ şeklinde görülen deyimler bu anlayışı anlamak için kıymetli örneklerdir.

Sonuç

Evrimsel ve tarihsel seyrinde dil geliştiren insanlık, çevresindeki kavramları işaretlemiş ve onları tanımlamıştır. Çevresini ve nesnelere adlandıran insanın kendisine de ad vermesi tabiidir. Türklerde ad, kutsal görülmüş ve bu adlar özel olarak seçilmiştir. Hiçbir isim rastgele seslerden oluşmamış, özel olarak belirlenmiştir. Zira bu isimler kişilerin kimliğidir.

KB ve AH'de görülen ifadelerle göre iyi bir ad ve san sahibi olmak, iyi bir insan olmak hem bu dünyada hem ahirette huzur bulmak için şarttır. İyi bir insan olmak için bilgili, ahlaklı, cömert, vefakâr vb. erdemlere sahip olmak gerekmektedir. Böylece iyi biri olan kişi, insanlara ardında iyi bir ad bırakacaktır. Kişi ölse dahi bu iyi adla varlığını sürdürecektir. Ayrıca akıllı kişiler öleceğini bilerek adlarını geride bırakmak için kitaba koyacaklardır. Hükümdarların iyi ad sahibi olmaları önemlidir. İyi bir ad her tür cefanın üzerindedir ve en kıymetli hazinedir. Kişi doğduktan sonra adı konunca artık bir misafir olur ve zaman atına biner. Bir insanın varlığı için ad sahibi olması son derece önemlidir.

Bu ifadeler, Köktürk harfli metinlerdeki epitafık, ziyaret, aidiyet vb. içerikli yazıtlarda görülen bir tutumu yansıtmaktadır. Moğolistan'da 80 yazıtta, Yenisey'de 91 yazıtta, Dağlık Altay'da 30 yazıtta, Kırgızistan'da 31 yazıtta, Çin Halk Cumhuriyeti'nde 10 yazıtta kişi adları ve unvanları bulunmaktadır. Yazıtların bir kısmında, özellikle kağan, kumandan ve beylere ait yazıtlarda yazıt sahiplerinin adları (*er atları* "kahraman adları") ile yiğitliklerine, başarılarına, eylemlerine yer verilmiştir.

İnceleme neticesinde Köktürk harfli metinlerde geçen isimlerin bölgesel olarak bakıldığında yazıldıkları çevrenin idari, askerî ve sosyal yapısı hakkında fikir verdiği ortaya konmuştur. Yusuf Has Hacib'in ad ile ilgili verdiği aklın köklerinin Köktürk harfli yazıtlarda bulunduğu ve kültürel, düşünsel bağın dinsel çevre ile toplumsal yapının değişmeye başlamasına rağmen korunduğu ve aktarıldığı görülmüştür.

14 Ayrıca bk. Türkçe Sözlük: C.I. 1998: 19-20.

Kısaltmalar

AH	: Atebetü'l Hakayık
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DLT	: Dîvânu Lugâti't Türk
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
KB	: Kutadgu Bilig
KT	: Köl Tigin Yazıtı
T	: Tunyukuk Yazıtları
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
s.	: Sayfa
ŞU	: Şine Us
vd.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri
vs.	: vesaire

Kaynakça

- Alimov, R. (2013). *Tanrı Dağı Yazıtları: Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Kömen.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Arat, R. R. (1985). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK yayınları.
- Arat, R. R. (1992). *Atebetü'l-Hakayık (Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2019a). *Orhon Yazıtları*, 3.bas. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2019b). *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik.

- Battulga, T. (2020). *The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription*. Archaeological Relics Of Mongolia Catalogue Series.
- Çelik, C. (2007). “Bir Kimlik Beyanı Olarak İsimler: Kişi İsimlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 10 (2).
- Ercilasun, A. B. (2015). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi (15. bas-kı)*. Ankara: Akçağ.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh.
- Ercilasun, A. B. -Akkoyunlu, Z. (2020). *Dîvânü lugâti't Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin (4.Baskı)*. Ankara: TDK.
- Golden, P. (2020). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. İstanbul: Ötüken.
- Grousset, R. (1999). *Bozkır İmparatorluğu Atilla Cengiz Han Timur*. İstanbul: Ötüken.
- Gülensoy, T. ve Küçüker, P. (2015). *Eski Türk Moğol Kişi Adları Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Güvenç, B. (1979). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi.
- Kafesoğlu, İ. (2021). *Türk Milli Mültürü*. İstanbul: Ötüken.
- Kızlasov, İ. L. (2005). “Talasskie Naskal’nye Nadpisi”, *Rossijskaya Arheologiya*, 2, 46-55.
- Konkobayev, K. ve Useev, N. ve Şabdanaliev, N. (2015). *Altay Cumhuriyeti’ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü*. Astana: Gılım.
- Mert, O. (2009), *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*. Ankara: Belen.
- Mert, O. (2015), *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Orkun, H. N. (1943). “Eski Türklerde İsmi Kudsiyeti”. *Çınaraltı*, 3, 60.
- Orkun, H. N. (1954). “İsmi Kudsiyeti”. *Türk Yurdu*, I, 2.
- Orkun, H. N. (2019). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2001). *Türk Ad Bilimi I Giriş*. Ankara: TDK Yayınları.
- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I-II*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı.
- Şirin User, H. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı (Vol. 5)*. Simurg.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Thomsen, V. (2019). *Orhon Yazıtları Araştırmaları (Çev. Köken, V.)* Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (1998). *Türkçe Sözlük*. I. Ankara: TTK Basım Evi.

- Useev, N. (2011). *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası Cana Teksitler*. Bişkek: Kırgız Millî Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Yayınları.
- Useev, N. (2015). “Yenisey Yazıtlarındaki Erkek Kişi Adlarında Geçen Kelimelere Göre Eski Türk Erkeği”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 4(1), 25-38.
- Useev, N. (2018). “Moğolistan’da Yeni Bulunan Urtyn Gol Yazıtı”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 7(4), 2069-2077.
- Useev, N. (2020). “Moğolistan’daki Tengri Kagan (Khoyor Khavçig Uul/Baga Khaikhan) yazıtları üzerine”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 9(2), 487-499.
- Useev, N. (2021). “Moğolistan’daki Ulan Çuluut Yazıtları ve Eski Türklerde Yalın Kaya Kavramı”. Şahin, İ. (Ed.), Avirmed, E. (Ed.), Ercilasun Kurmangaliyeva, G. (Ed.), *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, 101-112.

Extended Summary

Turkic (runic) inscriptions, which have survived from the ancient Turks and are a manifestation of their collective consciousness, allow reading about them in many ways. Personal names and titles are just one of the possible readings. Humanity, which embodies the concepts with words and gives them a name, has decided to take a name for itself. This name is one of the most precious names because it is associated with the individual. According to Useev; There is a view that Turkish society, and within it the ancient Turkish society, is based on the principle of collectivism. However, as we learn from the name Öz-Togdı, individuality is also seen (2015: 35).

The new process in the Turkish world, which started with the revolt of the Kyrgyz, was religious, cultural, political, etc. It led to changes in many areas. Historical Turkish languages and dialects also took their share from this situation. With the adoption of Islam, the influence of Arabic and Persian languages on the Turkish language increased, and this effect varied according to time and interaction rate. Although the Karakhanid works were written in the Islamic environment, they had traces of the culture of the Ancient Turks. Some titles and personal names seen in these works are also bearers of this culture.

In this sense, it is possible to read socio-cultural changes, thoughts, tendencies, attitudes and group identities through names (Çelik, 2007: 6). In the old Yakuts, the name given in his childhood was not considered a real name and it was expected that the person would draw a bow and shoot an arrow to get a real name (Inan, 2020: 176). At the same time, there was a custom of naming an elder, a white-haired person, which is also observed in *Dede Korkut* and Anatolian tales (Ögel, 2020: 17). They valued these names they acquired over time and wanted to leave them behind.

Some of the personal names and titles seen in the DLT, which is about three centuries away from the oldest inscriptions on which there is a historical record, are parallel to the Old Turkic names and titles mentioned in the inscriptions listed above.

With all this cultural continuity, human beings, who developed language in the evolutionary process, tried to understand the objects around them and gave them a name. It is natural that the names of people who know their surroundings and name the objects around them, obtained over time and seen as sacred, and given with ceremonies, are valuable. People left their names and titles after their death. It is difficult to distinguish between people's names and titles. "Er at" (heroic name) is a kind of title.

Yusuf Has Hacib associated being a good person with having a good name, and he considered everything a good character requires for a good name. Names are like souls. As mortal men age, their names do not. This indicates being organized. A person's awareness was related to the community and society he was in.

The elapsed time, the changing of political environment, cultural interactions and new religious environments did not prevent the common steppe Turkish

consciousness to be carried. Names, titles and thoughts have also found place in KB. The rulers and lords that Yusuf says spread his name to the world are none other than the ancestors who carved their names on stones, who wanted to carry him to the future and who knew that if his name was immortal, as Yusuf said, he would be eternal. For this reason, they have engraved their names and written their deeds and actions.

Knowing that he will die, the person put his name in the book to keep it alive and left it behind. This book is bengü-stone, obelisk, rock and various usage items for Turks. With this awareness, they put their names on the inscriptions left behind and kept themselves alive.

Edib Ahmed said that he wrote the book that Dad İspehsalar would stay in the world so that his name would not disappear. Yusuf, on the other hand, stated that the name of a generous person would live on after he dies. He also noted that, thinking that such people would die one day, they put their names in books and left them to people.

According to the expressions seen especially in KB and later AH, having a good name and reputation is essential for being a good person and finding peace both in this world and in the hereafter. To be a good person, you must be knowledgeable, moral, generous, loyal, etc. You must have virtues. Thus, a good person would leave a good name behind. Even if a person died, this good name would continue to exist. Also, smart people would put their names in the book to leave them behind, knowing that they would die. It was also important that rulers had good names. A good name was above any affliction. It was the most precious treasure. When a person was named after his birth, he became a guest and time rode his horse. It was extremely important for a person to have a name for his existence.

These expressions are epitaphic, visit, belonging, etc. in the texts with Turkic letters. reflects an attitude seen in inscriptions with content. There are names and titles of people in 80 inscriptions in Mongolia, 91 inscriptions in Yenisey, 30 inscriptions in Mountainous Altai, 31 inscriptions in Kyrgyzstan, and 10 inscriptions in the People's Republic of China. In some of the inscriptions, especially in the inscriptions belonging to khans, commanders and beys, the names of the inscription owners (er atları "hero names") and their bravery, achievements and actions are included.

As a result of the examination, it is seen that the roots of the mind given by Yusuf Has Hacib are found in the Turkic letter inscriptions and that the cultural and intellectual bond is preserved and transferred despite the religious environment and social structure starting to change.